

ЗАВЕРШАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ ЗАБУДОВИ МІСТ ГАЛИЧИНИ XI–XIII ст.

© Петрик В.М., 2011

У статті подано основні результати аналізу архітектурно-композиційного вирішення дахів та завершень споруд у найзначніших ранньосередньовічних містах Галицької землі. Встановлена важлива роль завершуючих компонентів у формуванні архітектурного образу середньовічного міста Галичини та його сприйняття у ландшафті.

Ключові слова: вирішення дахів, завершення, ранньосередньовічні міста.

In the article are submitted the results of basic analysis of architectural and composition solution of roofs and the upper parts of most important buildings in the early medieval towns of Halych Land. Some important role of upper components in the formation an architectural image of the medieval towns of Halychyna and their perception in the landscape are identified.

Key words: solution of roofs, upper parts, early medieval towns.

Постановка проблеми

Важливим формотворчим елементом у створенні архітектурного образу ранньосередньовічного міста були завершення будівель: дахи будинків, верхи та бані храмів, вежі та башти оборонних споруд. Хоча автентичні конструкції завершень ранньосередньовічної забудови міст Галичини (Галицької землі) не збереглися до нашого часу, відтворення їх архітектурного вирішення є важливим засобом реконструкції об'ємно-просторової композиції міської забудови XI–XIII ст.

Оскільки залишки споруд княжої доби у містах Галичини переважно збережені на рівні фундаментних конструкцій, їхнє вивчення відбувається під час археологічно-архітектурних досліджень. Тому відтворення форми дахів можливе поки що лише у вигляді гіпотетичних наукових реконструкцій. Підставою для цих реконструкцій переважно є виявлені планувальні елементи, що дають інформацію в головно про перший ярус будівель. Це вимагає застосування складної методики архітектурно-композиційного та порівняльно-типологічного аналізу для відтворення просторових конструктивних елементів.

Аналіз попередніх досліджень

Історико-архітектурні реконструкції вигляду ранньосередньовічних міст Галичини виконувались як у вигляді графічних реконструкцій, так і мали реальне втілення під час реставрації збережених пам'яток архітектури того часу. Об'ємно-просторове вирішення єдиної збереженої на рівні стін (на висоту 7,1–9,4 м) пам'ятки цього періоду – церкви св. Пантелеймона кінця XII – початку XIII ст. на терені княжого Галича, відтворено на підставі наукової гіпотези (проект наукової реконструкції храму, який розробив І. Могитич, реалізовано у 1998 р.) [1].

Для інтерпретації з метою подальшої об'ємно-просторової реконструкції археологічних матеріалів з дерев'яної житлової архітектури XI–XIII ст. часто використовувались дані етнографічних досліджень, а також аналіз іконографічних матеріалів (літописні та книжкові мініатюри, іконопис, графіті, настінні розписи). Однак їхнє вивчення та порівняльний аналіз дає можливість лише збільшити ступінь достовірності гіпотетичних реконструкцій, що залишає широке поле для контрверсії (рис. 1).

Реконструювати з високою достовірністю висотні параметри значної кількості дерев'яних оборонних та житлових споруд X–XIII ст., встановити форму та конструкції їхніх дахових покрить дали

зможу багаторічні архітектурно-археологічні дослідження ранньосередньовічної наскельної фортеці Тустань (с. Урич, Львівська обл.) та багатьох пам'яток наскельної архітектури українських Карпат.

Основним методом цих досліджень було виявлення та докладні обміри врубок (пазів) у скельних породах, призначених для кріплення дерев'яних конструкцій. Визначені на підставі комплексного аналізу цих об'єктів основні закономірності метричних співвідношень та конструктивного вирішення завершень дерев'яної наскельної архітектури дають можливість достовірніших гіпотетичних реконструкцій завершень перш за все оборонної, а також – житлової дерев'яної архітектури, зокрема і в містах, за умови наявності детальної фіксації решток споруд під час архітектурно-археологічних дослідженнях [2]

У міській забудові Київської Русі основу міського простору становила садибна забудова, основними репрезентативними елементами якої були: огорожа, брами, галереї та дахи будинків. Такий тип забудови, згідно з аналізом археологічних досліджень, характерний для Києва X–XI ст. (рис. 2), а також для багатьох великих міст Центрально-Східної Європи [5].

Водночас ще з XII ст. в українських містах починає формуватися щільна периметральна забудова, близька до західних європейських зразків, де, очевидно, застосовується конструкція двоспадового даху з фронтоном від вулиці. Реконструкцію такого типу забудови зроблено на основі археологічних матеріалів з досліджень вулиці XII ст. у Звенигороді (урочище На греблі) [6]. Уже в XIII ст. такий тип забудови стає, очевидно, доміантним у містах, де з'являються самоврядні громади: Перемишлі, Володимирі, Львові. Водночас побудова цілісного архітектурного образу галицьких міст того часу потребує опрацювання комплексу історичних, археологічних джерел та відповідної методики історико-архітектурних реконструкцій.

Мета статті

На підставі комплексного аналізу матеріалів архітектурно-археологічних досліджень та досвіду історико-архітектурних реконструкцій визначити фактори впливу на сприйняття архітектурного середовища ранньосередньовічного міста Галичини завершуючих компонентів будівель.

Виклад основного матеріалу

Вирішення проблеми вигляду завершення пам'яток мурованої палацової та церковної архітектури є складним завданням. Хоча наявність широкого кола типологічно близьких пам'яток на терені Русі та Центральної Європи мала б, на перший погляд, полегшити виконання принаймні науково-обґрунтованих реконструкцій, недостатня архітектурно-археологічна вивченість пам'яток цього типу призводить до багатоваріантних реконструкцій форм їхнього об'ємно-просторового вирішення. Водночас архітектурно-археологічні дослідження дають можливість визначити матеріали та форми покриття окремих ділянок завершень (фрагменти дахів, церковні бані) монументальних споруд ранньої галицької архітектури. Під час архітектурно-археологічних досліджень Успенського собору XII ст. у с. Крилосі (давньому Галичі) виявлено значну кількість свинцевої бляхи та фрагментів черепиці зі слідами розчину, що дає можливість зробити висновки про використання двох варіантів покриття храму: черепиця по склепіннях, а бляха – на покриття бань [3].

Під час відновлювальних досліджень 1998 р. на городищі в Крилосі виявлено залишки комплексу дерев'яно-цегляних будівель середини XII ст. Це – дві симетрично розташовані споруди, зведені у своєрідній будівельній техніці, яка вперше зафіксована на території Галича і має близькі відповідники в середньовічних пам'ятках Центральної та Східної Європи. За комплексом архітектурно-археологічних характеристик ці нововідкриті об'єкти інтерпретовані попередньо як житлові будівлі княжого двору. Будівлі знищені пожежею, імовірно, в кінці XII – першій половині XIII ст. Саме через раптову пожежу збереглися деталі конструкцій стін та фундаментів споруд.

Згідно з історико-архітектурним аналізом, це були, ймовірно, двоповерхові будівлі з глибоко закладеними дерев'яними фундаментами під зовнішні стіни та додатковими опорними стовпами по периметру. Перший поверх мав зрубну конструкцію стін із тесаних брусів 32×32 см в перетині, тоді як другий – каркасну (фахверкову) конструкцію з глиняним та цегляним заповненням стін.

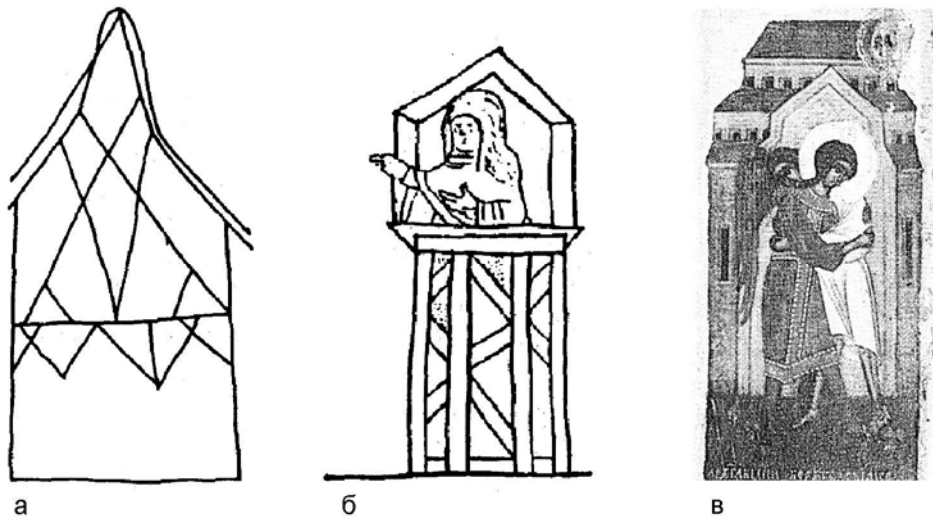

Рис. 1. Зображення міської забудови X–XIII ст.:
 а – графіті на стіні церкви св. Пантелеймона у Галичі (за О. Халтахцяном та Ю. Лукомським);
 б – терем княгині Ольги в Києві (за мініатюрою Кенігсберзького літопису); в – палацова будівля
 (з української ікони XIV ст.)

Рис. 2. Зразок реконструкції садибної забудови XI ст. на Подолі в Києві (за В. Харламовим)

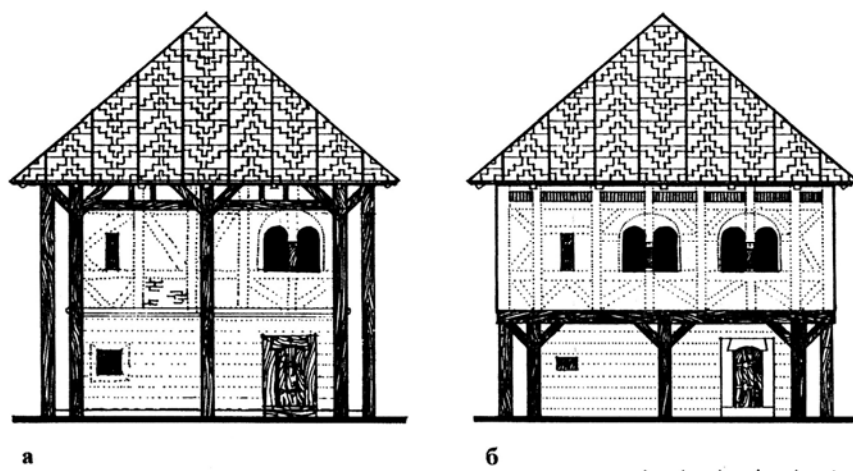

Рис. 3. Реконструкція варіантів архітектурного вирішення
 дерев'яних палацових споруд у Галичі 1-ї пол. XII ст. (Ю. Лукомський, В. Петрик):
 а – варіант з “прислуповою” конструкцією (т. зв. “хата в хаті”); б – з обходом навколо “підкліті”

Окремі фрагменти цегли та глиняні уламки дають підстави припускати наявність архітектурного декору на стінах. Високий дах був покритий олов'яними листами, аналогічно до палацових споруд XI–XII ст. Києва та Чернігова. Дерев'яні зовнішні стовпи свідчать про застосування в цьому разі т.зв. “прислупової” (або “сохової”) конструкції [4]. Тут стовпи призначались для зменшення навантаження на несучі зовнішні стіни важкої конструкції покритого олов'яними листами даху, що мав винос близько 1 м (рис. 3, а). В іншому випадку стовпи могли підтримувати, окрім навантаження даху, другий поверх будинку, що нависав над першим, утворюючи своєрідну криту галерею навколо підклітей (першого поверху) (рис. 3, б).

Близькі за конструктивним рішенням будівлі знаходимо і в іконографічних матеріалах XIII–XV ст. Одним із таких яскравих прикладів є рисунок на стіні церкви Пантелеймона в Галичі, що може бути датований ще XIII ст. Тут зображено двоярусну будівлю не сакрального призначення (відсутність хреста) з каркасною конструкцією другого ярусу, накритего складним дахом, другий ярус підтримується колонами з розкосами (рис. 1, а).

З-посеред чинників формування архітектурного завершення споруд можна виділити такі: функціональний (житлові споруди, громадські будівлі, храми, оборонні споруди), конструктивний (матеріал та розміри споруд), природно-кліматичний (режим опадів, вітровий режим, наявність місцевих будівельних матеріалів). Дахи формують як простір міського інтер'єру, так і панораму міста. На формування інтер'єру міста впливають: планувальна структура (вулиці, площі, типи забудови та розміри ділянок); співвідношення висотних параметрів дахів до основної висоти будівель (у взаємозв'язку з розташуванням споруди в системі планування); ієрархічний статус забудови (форма дахів і завершень та матеріал покриття).

Під час сприйняття простору города дах стає одним з основних архітектурних елементів, що має не тільки утилітарне та конструктивне призначення, а ще й виконує знакову (семіотичну) функцію, позначаючи ієрархічний статус забудови самої садиби. Очевидно, що першим виразником такого статусу був матеріал покриття дахів: солома та гонтина – ремісничі і господарські споруди, житлові та господарські споруди городян (смерди, ремісники, купці, бояри); свинцева орнаментована бляха – покриття дахів князівських палаців; свинцева бляха (зокрема, з позолотою) та черепиця – покриття завершень храмів (рис. 4).

Значну роль відігравали також висотні параметри даху (висота, кут нахилу) та його форма. Якщо для храмів та палацових споруд у співвідношенні висоти даху до висоти стін переважають параметри стін ($A_w > A_r$, де A_w – висота стін, A_r – висота даху), то для звичайних житлових та господарських будівель характерна переважно протилежна тенденція ($A_w \leq A_r$). Це зумовлено перш за все різницею у поверховості забудови: двоярусність у палацових та храмових спорудах та переважно малоповерхова, разом з ремісничими кварталами, рядова міська забудова. Висотні співвідношення житлової забудови осередньовічних міст Галичини з часом змінювались. Якщо в X–XI ст. у ранніх містах переважала забудова з невеликих за площею (до 20 м^2) заглиблених житлових будинків з невисокими стінами з призьбою по контуру будівлі та високим двоспадовим дахом [7], то у XII–XIII ст. поширюється двоярусна (ізба / горниця з підклітню) житлова забудова [8] (рис. 5). Перконливим доказом існування такої багаторусної забудови та значної висоти дерев'яних оборонних укріплень є науково обґрунтовані на матеріалах натурних досліджень наскельної фортеці Тустань реконструкції М. Рожка.

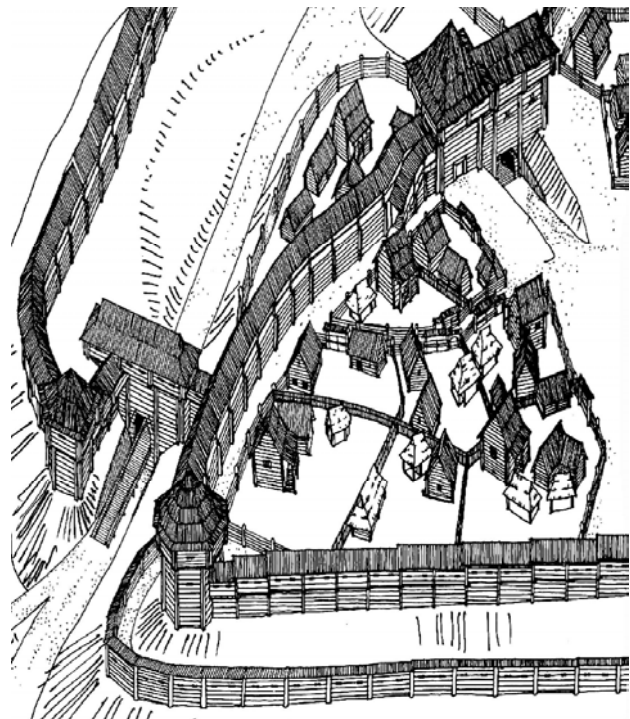

Рис. 4. Реконструкція фрагменту забудови города Галича XII ст. – район ремісничого кварталу поблизу князівського двору (за матеріалами археологічних досліджень В. Ауліха)

У містах XII–XIII ст. можна виділити, окрім інтер'єру вуличного простору, простір площ (Перемишль, Звенигород, Галич, Львів) та панораму внутрішнього простору міста, що мала видові точки на бойових галереях зовнішніх оборонних укріплень, також з галереєю житлових будинків, палаців та церков. За такого сприйняття дах є семіотичним чинником ієрархічної структури міста: темні дерев'яні та солом'яні площини високих дахів рядової забудови є тлом для нечисленних архітектурних доміант – палаців та храмів зі свинцевим (декорованим чи позолоченим) або черепичним покриттям дахів спадової або ж півциліндричної форми (рис. 6, 8).

При переході до просторового сприйняття містобудівельного ансамблю (як його інтер'єру, так і екстер'єру) визначальним чинником стає рельєф міської території. Особливо яскраво це позначається на панорамі міста в ландшафті. Якщо місто розташоване на рівнині, то його образ рівномірно формує замкнута по периметру лінія оборонних укріплень (зовнішній міський фасад) з окремими доміантами – завершеннями храмів, палацових оборонно-житлових комплексів (Звенигород, Белз, Буськ). Якщо ж укріплена частина міста розташована на ділянці зі значним перепадом рельєфу, то міська панорама змінюється залежно від просторового розташування точки візуального сприйняття (рис. 7).

Іноколи за висотного сприйняття панорами міста, точніше – самого внутріміського простору (вид на Перемишль з Винної гори та вид на Крилоське городище з урочищ “Юрїївське”, “Іванівське”, “Гречище”, “Штепанівка”, з монастиря Прорка Іллі), коли міські тераси повернуті до глядача, архітектура дахів, завдяки особливостям рельєфу, стає доміантним чинником сприйняття образу міста. В обох варіантах доміантним елементом панорами є оборонні укріплення (земляні вали та ескарпи, оборонні стіни). Саме їхня висота та співвідношення з висотністю забудови визначають масштабність забудови частин міста: города (дитинця), підгороддя та приміських селищ (рис. 8).

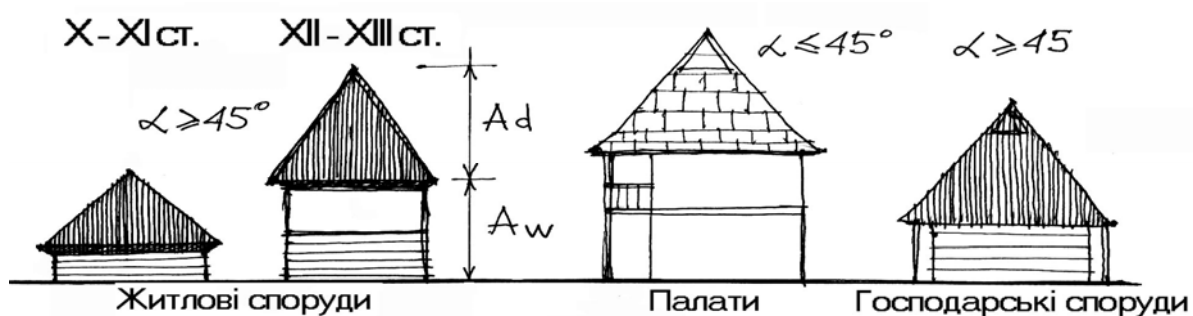

Рис. 5. Аналіз масштабності садибної забудови города:
 A_d – висота даху, A_w – висота стін будівель

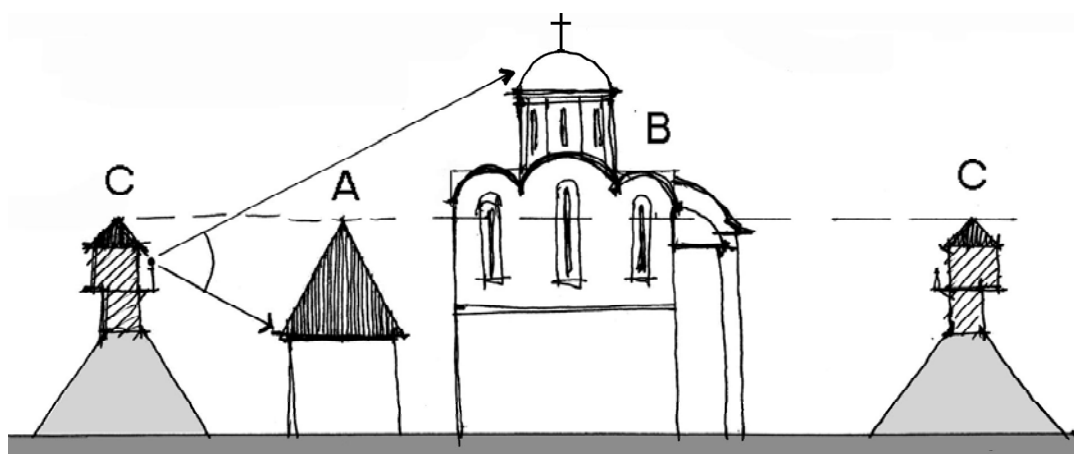
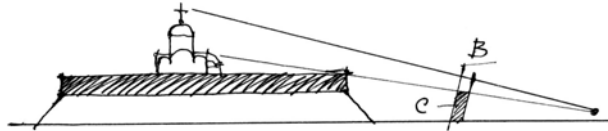

Рис. 6. Аналіз візуального сприйняття урбаністичного інтер'єру города: А – житлова забудова, палати (княжі, боярські, єпископські); В – церкви; С – оборонні споруди по периметру города

Город на рівнині (Звенигород)

Город на складному рельєфі (Перемишль, Галич, Терезовля, Львів)

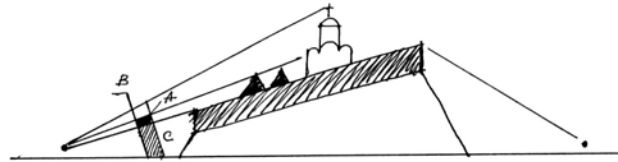

Рис. 7. Аналіз візуального сприйняття панорами городів залежно від способу розташування на рельєфі: А, В, С – див. рис. 3

Рис. 8. Город Галич кін. XII ст. – вид із заходу (реконструкція В.Петрика):

- 1 – Успенський собор; 2 – княжий палац;
- 3 – єпископський двір; 4 – площа; 5 – монастирська церква (св. Івана?); 6 – “Німецькі” ворота;
- 7 – Нижні ворота (“градні”); 8 – гіпотетично локалізовані церкви города; 9 – джерела;
- 10 – “Вивози”; 11 – ворота на “Погарищі”

Рис. 9. Гіпотетична реконструкція города Львова на середину XIII ст. (Ю. Диба, В. Петрик, А. Семен):
 I – город; II – підгороддя; 1 – мурований замок (дитинець, 2-га пол. XIII ст.); 2 – пригород; 3 – княжий двір;
 4 – військовий гарнізон; 5 – узвіз; 6 – церква св. Миколая; 7 – церква Івана Хрестителя; 8 – церква Діви Марії (“Сніжної”); 9 – церква св. Онуфрія; 10 – церква св. Параскеви; 11 – оборонні форпости навколо города;
 12 – боярські садиби

У складних умовах рельєфу, де є кілька основних видових точок споглядання панорами міста, розташований Львів. Княжий город Львів закладений первісно на території сучасної Замкової гори, відділеної тоді глибоким ярмом від стрімкої гори Будельниці. На середину XIII ст. цей город був обнесений дерев'яно-земляними укріпленнями – валом та частоколом з мурованими круглими вежами: найбільша, діаметром 12 м – донжон (за І. Могитичем), була розміщена на найвищій ділянці гори, в північно-східному куті дитинця, менша – при в'їзді до города. Город на той час поділявся на дитинець (княжий двір) та пригород, що були розділені внутрішнім оборонним ровом.

Укріплене Підгороддя (місце проживання знаті та представників княжої адміністрації) локалізується на двох терасах південного схилу Замкової гори. Обнесення цієї території укріпленнями є необхідним з огляду на те, що саме вона могла бути основним опорним пунктом для штурму города. Дві окремі тераси (на місці оглядового майданчика та сучасного комплексу Львівського телебачення) мали, очевидно, окремі оборонні укріплення і контролювали безпосередній виїзд на Замкову гору, Підгороддя мало дві брами. Цей город проіснував з кінця 40-х рр. XIII ст. до 1261 року, коли був розметаний за наказом Бурундая (рис. 9). Чи в проміжку між його зруйнуванням та згодом під 1283 роком він був відбудований у попередньому вигляді, чи був змінений у зв'язку з локацією Левом нового Міста, на це питання однозначно відповісти важко.

Неукріплений посад розташовувався на просторі правого берега Полтви від церкви Миколая до вул. Вірменської та пл. Івана Підкови, від переправи через Полтву в районі Низького замку до вул. Замкової та Підвальної – в ареалі концентрації археологічних матеріалів Княжої доби. Ключовим оборонним пунктом посаду був Низький Замок, що первісно виник як “загородній” княжий двір (аналогічну ситуацію із княжим двором “за городом на лузі” зафіксовано літописцем у Перемишлі [9]).

Висновки

Отже, основними факторами впливу на сприйняття “п'ятого фасаду” міст Галичини X–XIII ст. стали: 1) розташування на рельєфі (низинні, мисові, на терасах узгір'я); 2) розвиток будівельної справи та збільшення поверховості забудови з XI до XIII ст.); 3) залежність характеру використання матеріалів та висотності будівель від їхньої суспільної ієрархії.

Як усюди в середньовічній Європі, в галицьких містах княжої доби основними міськими домінантами є храми, палацові будівлі та вежі міських укріплень. Саме вони створювали характерний силует міст того часу.

1. Могитич І. Церква святого Пантелеймона в Галичі // *Пам'ятки України*. – К., 2001. – № 4. – С. 24–29. 2. Рожко М. Міста, оборонне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. / *Етногенез та етнічна історія Карпат. Т. 1: Археологія та антропологія*. – Львів, 1999. – С. 400–408, 414–423, 424–426, 440–442, рис. 21, 24, 25, 33, 34, 37, 39–45. 3. Лукомський Ю., Петрик В. Успенський собор княжого Галича: історія вивчення та нові дослідження // *Вісник Інституту “Укрзахідпроект-реставрація”*. – Львів, 1997. – Ч. 8. – С. 83–92. 4. Лукомський Ю., Петрик В. Нові матеріали до відтворення містобудівельної структури Галича XII–XIII ст. // *Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького* – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 166–182. 5. Харламов В.О. Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу X–XIII ст. // *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 47–55. 6. Могитич Р.І. Звенигород // *Вісник інституту “Укрзахідпроект-реставрація”*. – Львів, 1995. – Число 3. – С. 5–17; Ісаєвич Я. Місто, князівство, держава / *Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси*. – Львів: Центр Європи, 1998. – С. 28. 7. Филипчук М. Слов'янські поселення українського прикарпаття у другій половині I тисячоліття н. е. *Стільсько та його округа // Миколаївщина: Зб. наук. статей*. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 80–104, рис. 2; Козюба В. Південно-руське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI–XIII ст.) // *Археологія*. – 1998. – № 1. С. 38, рис. 7, 8. 8. Древняя Русь. Город, замок, село / *Археология СССР*. – М., 1985. – Табл. 49–58. 9. Диба Ю., Петрик В. Планувальна структура “долокаційного Львова” / *Семінарії “Княжі часи”*. – Львів, 2002. – С. 40–59.